

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נ, תשנ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לתולדות שמות הצמחים "**דָם המַכְבִּים**", "**חֲמִנִית/חֲמִנִיָּה**"

במאמרו של ראובן מירקין "להשלמת הנמצא במילונים" (לשונונו לעם מט [תשנ"ח], ב, עמ' 65–73), הובאו עדויות להיקרות שמות הצמחים **דָם המַכְבִּים** ו**חֲמִנִית/חֲמִנִיָּה**. בסקירה שלהלן נציג את תולדות שמותיהם העבריים של צמחים אלו, ואגב כך נביא עדויות קודמות בזמן לאלו שהוצגו במאמרו הנזכר של מירקין.

דָם המַכְבִּים (Helichrysum sanguineum)

מירקין ציין את תיעוד השם: "קודם 1923", וזאת על פי רשימתו של אפרים הראובני שנדפסה בתרפ"ג, שבה הוא מוסר: "זהו הצמח שקראתי בעברית **דָם המַכְבִּים**,¹ שם שהתקבל עכשיו אצל היהודים...". במשפט זה מתכוון הראובני להצעתו שפורסמה שש שנים קודם לכן, ב־1917, בחוברת "שמות צמחי ארץ־ישראל".² בעמ' 10 שם (צמח מס' 110) תיעד הראובני את השם שחידש – **דָם המַכְבִּים**, והציגו מול השם המדעי של צמח זה *Helichrysum sanguineum* ומול שמותיו הארץ־ישראליים בערבית (לדבריו, על פי רשימת צמחי ארץ־ישראל של דינסמור): *bazāz al'adra, damm ghazāl* (= "שָׁדִי הבתולה", "דָם הצבי").

אולם לא היה זה השם העברי הראשון שניתן לצמח זה עם תחיית העברית. קדם לו השם **אַלְמוּת–אַלְמִיּוּת**, שם שחודש על ידי ועד הלשון ופורסם ב־1913 על ידי המחנך והמורה לטבע ישראל איתן ("הצמחים המצויים בארץ, רשימה א'", זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת ג [תרע"ג], עמ' 12). השם **אַלְמוּת** בא גם בשתי רשימות שקובצו ונדפסו יחדיו ב־1921 (זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת ה [תרפ"א], עמ' 28–38). ברשימה הראשונה, שנכתבה ב־1914, תקף אהרן אהרנסון בשצף קצף את "הדרך שהורה לנו ועד הלשון המכובד" בבריאית "שמות המוניים [עממיים – ע"כ] לצמחים". בין השמות העבריים שחודשו והוא מתנגד להם נמצא גם השם **אַלְמוּת**, והוא ממליץ, כתחליף, לתרגם את אחד משמותיו הערביים המקומיים, אך אין הוא מציע שם מתאים. ב־1920 כתב ישראל איתן תגובה על דברי אהרנסון וברשימתו הזכיר רק את השם **אַלְמוּת** כמצוין היטב את תכונות הצמח (התפרחת נותרת יבשה

וצבעונית גם לאחר הפריחה). שני המחברים, שהיו בוודאי בקיאים בצמחי הארץ ומעורבים בבני עמם, לא הזכירו את השם **דָם המכבים**, אף שאיתן כתב את תגובתו לאחר פרסום הצעת השם של הראובני. נראה שאם אכן כבר ב-1923 התקבל השם שחדש הראובני "אצל היהודים כמעט על פני כל כדור הארץ", כדבריו, הייתה זו תפוצה מהירה למדי.

השם שהציע הראובני, **דָם המכבים**, צוין ב"ילקוט צמחים" (פי' אויברך ומי' אזרחי, לשוננו א' [תרפ"ח], עמ' 169) כשם פרטי למין *Helichrysum sanguineum* בצד השם **אַלְמוֹת**, **אַלְמוֹתִים** (מ"ר), הבא כשם כללי לסוג *Helichrysum* (הכוונה היא ליחידות המין הנוהגות בסיסטמטיקה: genus [סוג] ו-species [מין]). בנוסף צוין שם (עמ' 164) השם **אַלְמוֹת הַכֶּסֶף** למין *Paronychia argentea*, השייך למשפחה שונה לגמרי. במגדיר הצמחים (איג, זהרי ופינברון; תרצ"א) ארגנו המחברים מחדש את השמות העבריים של הצמחים בדרך המשקפת את שיטת הנומנקלטורה המדעית. השקפת המחברים, שקנתה לה שביטה מאז גם בשימוש הציבורי, הייתה, כי כל סוג ייקרא בשם עברי נפרד וכל מין הכלול בסוג ייקרא בשם בן שתי מילים (בינארי), המורכב מהשם הידוע של הסוג בתוספת שם לוואי המציין את המין. בעקבות כך הוסב הצירוף **דָם המכבים** משם המין המצוי בישראל, שלו "פרח" אדום,³ לשמו של הסוג *Helichrysum* כולו, ואילו השם **אַלְמוֹת** נקבע כשמו של הסוג *Paronychia*. בכדי לשמור על אחידות הצורה הבינארית של שמות הצמחים הוסיפו מחברי המגדיר לצירוף **דָם המכבים** שם לוואי (על פי שם הלוואי המדעי *sanguineum* שפירושו 'אדום כדם'), וקראו למין המקומי **דָם-המכבים האדום**, וזאת אף על פי שבין צמחי הבר של ישראל לא היה מצוי מין נוסף בסוג *Helichrysum*.

חֲמִנִית/חֲמִנִיָּה (*Helianthus annuus*)

למיטב ידיעתנו כונה צמח זה לראשונה בשם עברי – **אחות השמש** – עוד קודם לתחיית העברית. שם זה נזכר אצל ר' גרשון בן שלמה בספרו "שער השמים" (נכתב במאה ה-13): "ויש צמח אחד שנכר בו פועל השמש יותר מכל הצמחים ונקרא אחות השמש ובלע"ז שולשיג"א, כי מבטו לפנות השמש ונכחה לנגדו, בבקר מבט וזקוף לצד מזרח, וכל עוד שגיבה השמש על הארץ הולך ומגביה עד חצי היום שהוא זקוף ונצב כעמוד זקוף וכל עוד שירד השמש עד הערב ונוטה לצד מערב נוטה גם הוא אחריו" (שער השמים, ג, וארשה תרל"ו, עמ' 24). כן השתמש בשם זה ר' שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ) בספרו "מגן אבות" (נכתב בראשית המאה ה-15): "ויש שפועל השמש ניכר בו כמו הצמח הנק' **אחות השמש** שמבטו לפאת מזרח בבקר ועולה עם השמש עד

חצי היום ואח"כ יורד מעט לצד מערב" (מגן אבות, חלק יעקב [חלק שלישי], ליורנו תקמ"ה, פ"ד, לו ע"א). שם זה וציטוט המקורות האלה הובאו כבר אצל בן-יהודה במילון, ערך "אַחוּת הַשְּׁמִשׁ".

בספרו "גידול ירקות בארץ-ישראל" (פתח-תקוה תרע"ב, עמ' 38), הביא שמואל כהן-ליפשיץ את הצמח בשמות **חֶמֶן** ו**זֶהְרָה** (גם ברבים: **זהרות**) ובערבית: **עֵן אֶלְשֶׁמֶס**. עד כה לא מצאנו אזכור של צמח זה בספרי החקלאות הכתובים עברית שהתפרסמו קודם לכן, ונראה כי עד ראשית המאה העשרים לא גודל הצמח בארץ-ישראל כגידול שדה ממש (ראה להלן). כהן-ליפשיץ היה תלמידו המובהק של אליהו ספיר – איש ציבור, מורה, מחנך וחבר ועד הלשון. ייתכן שהשמות שהביא היו מפיו של ספיר, שנפטר לפתע בשלהי תרע"א ולא הספיק לפרסם את חידושו.⁴

מירקין ציין את השם **חֶמְנִית** כמתועד בשנת 1917 (אצל מנדלי מוכר ספרים) ואת השם **חֶמְנִיָּה** כמתועד ב-1930 (אצל י' גרזובסקי). סקירה של הספרות וכתבי העת החקלאיים מורה כי השם **חֶמְנִיָּה** וצורות נוספות דומות תועדו פעמים רבות כבר בראשית העשור השני של המאה הנוכחית. בכתב העת "המשק" החקלאי, שהיה הראשון מכתבי העת לחקלאות הכתובים עברית, הובא הצמח בשם **חמונה (זהרה)** (ד"ר מטמון-כהן, "הצמחים המועילים בא"י", [החקלאי א [תרע"ב], עמ' 61, צמח מס' 18]; **חמניות** (ברבים; שם, עמ' 168 [ללא מחבר⁵]), **חמוניה** (כנ"ל, עמ' 69]; **חמניה** (החקלאי ב [תרע"ג], עמ' 13, 16 [ללא מחבר]); **חמנית הפקועות** (שם, עמ' 212 [ללא מחבר]); **חֶמְנִיָּה** (החקלאי ג [תרע"ד], עמ' 144 [ללא מחבר]); ועוד. בניגוד לצורות שנגזרו מן השורש חמ"מ ושימשו כבר בלשון הדיבור, הביא הראובני בתרע"ז (בחוברת "שמות צמחי ארץ-ישראל" הנזכרת לעיל) את הצמח בשם **פרח השמש**.⁶

עד אמצע שנות העשרה היה הצמח גידול גינה משני, לקישוט או לתצרוכת עצמית (לפיצוח; או כפי שהגדיר זוסמן [ראה להלן]: "בתור חומר לקניי"). על נסיבות הפיכתו מצמח גן לגידול שדה בעקבות יבוא זרעים מאוקראינה בידי מתיישבים חדשים במושבה באר טוביה, עמדו יוסף גורשטל במאמרו "החמניה" (השדה ב [תרפ"ב], עמ' 149–151) וא' זוסמן במאמרו "החמניה בתור גדול-שדה" (תרגם: שד"י, השדה ג [תרפ"ג], עמ' 487–491). בשני המאמרים בא השם **חמניה** (וברבים **חמניות**) פעמים רבות. מאידך, השם **חמנית** לא נזכר בהם.

מירקין ציין כי "הצורות **חֶמְנִית** ו**חֶמְנִיָּה** מתרוצצות במילונות העברית... עד עצם היום הזה". דוגמה בולטת במיוחד לשימוש בשתי הצורות בערבוביה, מצאנו בערך "חמנית" באנציקלופדיה לחקלאות.⁷ הדבר העקיב היחיד בהיקריות הרבות של שתי צורות השם בערך זה הוא חוסר העקיבות.

הערות

1. שמות הצמחים, כולל ניקוד מלא או חלקי, הובאו כאן על פי תיעודם במקור הנזכר.
2. א' רַבִּינוּבִּיץ (הראובני), מחברת א, הוצאת מורי בתי הספר העברים שבירושלים, ירושלים תרע"ז.
3. לדם המכבים, כמו לכל בני משפחת המורכבים, תפרכת בעלת פרחים רבים המקובצים יחדיו בראש הגבעול והנראים כ"פרח" גדול אחד. התפרכת מוקפת בחפי מעטפת אדומים, שעל צבעם קרוי הצמח בשמו.
4. מ"רשימת צמחי ארץ ישראל" שכתב ספיר פורסמו שני חלקים, ולא כלול בהם הצמח חמנית. ראה החינוך ב (תרע"ב), תוספות לחלקים א ו-ב. על ספיר ראה שם, עמ' 73-78, וכן אצל ליפשיטץ (הני"ל) בהקדמה.
5. את הרשימות ללא שם מחבר כתב כנראה העורך, מ' זגורודסקי.
6. [כמעשה של תרגום פשוט מן המקובל בלשונות אירופה: sunflower, Sonnenblume שתרגמו מן הלטינית: flos solis – העורך].
7. מ"י פינטוס, "חמנית", האנציקלופדיה לחקלאות, ב, גידולי שדה וגן, תל-אביב תשל"ב, עמ' 149-152.